

УДК 93 (477.5) «19/20»

В.М. Іхненко

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКИХ ДЕРЕВООБРОБНИХ ПРОМИСЛІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається історія розвитку селянських деревообробних промислів у Харківській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. У роботі показане різноманіття промислових занять українських селян-деревообробників, дається характеристика найбільш важливих з них, аналізуються локальні особливості промислів, визначається їхнє місце й роль в соціально-економічному просторі губернії, уточнюється технічна еволюція та організація основних виробничих процесів промислів. При цьому автор спирається на сучасні теоретичні положення про роль народних промислів та ремесел в історії українського суспільства.

Ключові слова: Харківська губернія, селяни, кустарні промисли, деревообробка, теслярство, бондарство, стельмаство, ложкарство.

В статье рассматривается история развития крестьянских деревообрабатывающих промыслов в Харьковской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ столетия. В работе показано многообразие промысловых занятий украинских крестьян-деревообработчиков, дается характеристика наиболее важным из них, анализируются локальные особенности промыслов, определяется их место и роль в социально-экономическом пространстве губернии, уточняется техническая эволюция и организация основных производственных процессов промыслов. При этом автор опирается на современные теоретические положения о роли народных промыслов и ремесел в истории украинского общества.

Ключевые слова: Харьковская губерния, крестьяне, кустарные промыслы, деревообработка, плотничество, бондарство, обозостроение, ложкарство.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що з давніх часів обробка дерева була важливим промисловим за-

няттям українців. Зокрема на Слобожанщині із дерева селяни-промисловики будували житлові й господарські будівлі, виготовляли знаряддя праці та предмети домашнього призначення. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

повсякденні практичні потреби селянського населення Харківської губернії зумовили масовий розвиток кустарних деревообробних промислів. Тому без детального дослідження розвитку селянських деревообробних промислів у Харківській губернії неможливо об'єктивно зрозуміти розвиток усіх інших складових частин народного господарства, культурних і побутових процесів, що відбувалися в Україні протягом другої половини XIX - початку XX ст. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії селянської кустарної деревообробки й об'єктивного визначення місця цього промислу в соціально-економічному просторі України та його ролі в ринковій трансформації українського селянства у другій половині XIX – на початку XX ст. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження кустарних деревообробних промислів Харківської губернії залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема історії розвитку селянських деревообробних промислів у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття завжди привертала увагу дослідників. Суттєвіший внесок у наукову розробку питання зробили такі дослідники як А.Ф.Будзан [1], Т.Г.Богомазова [2], М.Є. Станкевич [14], М.П. Маслов [7] та ін. Їх публікації досить різноманітні, але нечисленні. Аналіз наявних досліджень і публікацій, що стосуються визначеної нами теми, свідчить, що попередниками був зібраний й узагальнений певний фактичний матеріал з історії кустарних деревообробних промислів Харківської губернії. Ці роботи вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми й дозволяють оцінити місце кустарних деревообробних промислів в народному господарстві Харківщини у другій половині XIX – на початку XX ст., основні досягнення та недоліки їх розвитку. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Але ці роботи значно розширили джерельну базу нашої проблеми, що суттєво посилює дослідницький потенціал авторів. Це зумовило авторський інтерес до проблеми, дослідження якої ґрунтується на комплексі різноманітних за походженням джерел.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації та реконструкції селянських деревообробних промислів у Харківській губернії в другій половині XIX – на по-

чатку XX, аналізуванні локальних особливостей промислів, визначенні їх місця й ролі в соціально-економічному просторі губернії, висвітленні технічної еволюції та організації основних виробничих процесів промислів. Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., тобто той період в історії України, коли для розвитку кустарної деревообробки тут існували найсприятливіші передумови й умови. При цьому автор спирається на сучасні теоретичні й методологічні положення про роль народних промислів та ремесел в історії українського суспільства. Отже, мета роботи цілком відповідає вимогам сучасної історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії народних промислів та ремесел в окремих регіонах України, а також відповідає державним планам і програмам по відродженню традиційних народних промислів та інших форм малого промислового підприємництва, а також по вдосконаленню та гармонізації ринкових відносин сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Серед численних і різноманітних селянських промислів Харківської губернії, як свідчать вивчені джерела, за період з 1861 по 1917 р. провідну роль постійно відігравала досить велика група деревообробних промислів. Вони з'явилися на Слобожанщині разом із першими переселенцями ще в XVII ст., а вже в перші пореформені десятиліття динамічно розвивалися з патріархальної форми у товарно-ринкову, зберігши при цьому багаті виробничі традиції. У цей період промислові селяни повсюдно виготовляли, а потім продавали на базарах і ярмарках "... різні діжки, обіддя, колеса, плугове приладдя, сани, візки, хури, чумацькі вози, вулики, ночовки, скрині, обручі, тростини, дерев'яні миски, ложки, баклаги та інше, а ще з лісового матеріалу гнали дьоготь, випалювали вугілля, дерли лико?" [15, с.54].

На 1917 р. товарним виробництвом подібних виробів було зайнято більше 12 тис. кустарів, що складало близько 20% від кількості всіх промислових селян губернії. На загальноросійському рівні питома вага Харківських сільських деревообробників становила близько 2 %, і за цим показником регіон посідав 18 місце в європейській частині Російської імперії. За ступенем розвитку кустарної деревообробної промисловості Харківська губернія значно відставала від В'ятської, Архангельської, Вологодської та інших губерній, дуже багатих на ліси. Зате, вона лідирувала відносно сусідніх Катеринославської (852 промисловика), Чернігівської (2495 промисловиків), Воронежської (6715 про-

мисловиків), Полтавської (9040 промисловиків) і Курської (9192 промисловика) губерній [12. Оп.1. Спр.180. Арк.3-8; 16, с.7-8].

Така досить значна масштабність у розвитку селянської деревообробної промисловості визначалася існуванням на Харківщині цілої низки сприятливих факторів і умов. По-перше, постійно зростаючою місткістю ринку, що було викликане розкладом натурального господарства і динамічним розвитком товарно-ринкових відносин. Причому в цих умовах селянське рільницьке й тваринницьке господарство продовжувало триматися головним чином на дерев'яному реманенті. Іншим фактором, який позитивно впливав на динаміку деревообробних промислів, був відносно слабкий розвиток у губернії відповідної галузі фабрично-заводського виробництва. Останнє, навіть у найкращі роки свого розвитку, складалося всього з близько 20 підприємств, а кількість зайнятих на них робітників за 1861 - 1917 рр. звичайно не піднімалася вище однієї тисячі [3. Оп.1. Спр.893. Арк.93].

За звітами фабричних інспекторів О.Г. Гнедича, С.С. Аксьонова та П.С. Іванова, на 1899 р. в Харківській губернії існувало 6 бондарних (213 робітників), 6 столярних (106 робітників), 6 лісопильних (98 робітників) заводів і одна паркетна фабрика. Такий відносно слабкий розвиток заводської деревообробки створював широкий простір для сільських промислів, і це не було визначальною особливістю регіону, а існувало як загальноросійське явище. Згідно з даними професора М.А. Філіппова, в цілому по країні на 1905 р. на одного фабрично-заводського робітника у сфері деревообробки припадало близько 5 сільських промисловиків [16, с.7].

Визначала розвиток селянської деревообробки і наявність на Харківщині хоч і не особливо багатой, але достатньої сировинної бази - більше 422 тис. дес. лісів. За ступенем лісистості (12,4 % в 1861 р. - 9,5 % в 1914 р.) губернія значно відставала від середньоросійського показника - 37 %, проте ця обставина повністю компенсувалася тим, що на її території досить широко росли дубові ліси, які були найбільш цінною сировиною для бондарних, меблевих, паркетних та деяких інших селянських промислів. Причому за загальною площею дубових лісів регіон займав одне з перших місць в Російській імперії [18, с.19,20].

Різноманітність використовуваних населенням Харківської губернії виробничих і побутових предметів, які виготовлялися з деревини, а також прогресуючий розподіл праці в самій селянській деревообробці зумовили той факт, що ця промислова група підрозділялася на численні самостійні виробництва. Перетворення кожного з них на товарне викликало, у свою чергу, посту-

пову появу нових промислів. Така дробова спеціалізація була цілком закономірною і складала основу розвитку товарного господарства. Серед усіх деревообробних промислів одне з перших місць за своєю питомою вагою належало на Харківщині бондарно-скіпковому виробництву. Наприкінці XIX ст. в ньому налічувалося близько 1,8 тис. бондарів, а на 1914 р. - вже більше 2,5 тис. (40 % збільшення за 20 років). У всій Європейській Росії в цей час нараховувалося близько 66 тис. сільських бондарів, отже, питома вага харківських була відносно високою - майже 4% [16, с.118].

По своїй внутрішній структурі бондарно-скіпкові промисли підрозділялися на три основні групи, що різнилися переважно за основними технічними прийомами обробки деревної сировини і за характером кінцевих виробів. До першої, класичної групи бондарних промислів належало виготовлення з дубової клепки ("ладу") різних ємкостей для зберігання рідини - бочок, відер, баклаг, а також інших виробів, подібних до тих, які були репрезентовані харківськими кустарями на Всеросійській сільськогосподарській виставці 1887 р. [4. Оп.1. Спр.20. Арк.56]. До другої групи бондарних промислів належали виробництва ємкостей для зберігання сипучих речовин - борошна, цукру й круп. Ці ємкості виготовлялися як з дубових, так і з соснових добре оброблених пиляних дощечок. До третьої групи входило власне скіпкове виробництво, в процесі якого різні ємкості для зберігання напіврідких речовин - олії і меду, видовбувалися з цілого шматка дерева. Крім того, до скіпкових виробів відносились також ложки, миски, корита, ночви, совки, ковші тощо, а в деяких місцевостях губернії - штукатурна і покрівельна дранка.

Уже в перші пореформені десятиріччя в сільській бондарній промисловості намітилась чітка тенденція до спеціалізації. Так, одними з перших вирізнялися "бочешники" або "бочари", що виробляли виключно бочки; "обручники", які спеціалізувалися лише на обручах для бочок; "посудники" - на мисках, тарілках та іншому посуді; "ложкарі" - на ложках. Типовим прикладом подібної спеціалізації були у 80-ті роки XIX ст. бондарні промисли сл. Бітеці й сусіднього с. Пушкарівка Сумського повіту. Із 26 тутешніх бондарних господарств у 12-ти займалися виготовленням виключно обручів, продаючи їх як своїм землякам - бочешникам, так і на Павливський і Кляницький винокурні заводи, у семи господарствах спеціалізувалися на дубових бочках і лагунах, що теж продавалися на поблизу винокурні та цукрові заводи, а ще у семи господарствах виготовляли дрібний дерев'яний

посуд, який збувався довколишньому населенню [17,с.34,35].

Географія бондарного виробництва в губернії постійно змінювалася й залежала від цілої низки загальних ринкових факторів і найрізноманітніших місцевих господарських обставин. Наприклад, великомасштабний розвиток кустарного виробництва дерев'яних корит у сл. Боромля Охтирського повіту, яке виникло на межі XIX - XX ст., був спричинений широким розповсюдженням серед місцевого селянства товарного вирощування полуниць, яких щорічно вивозилося на продаж до 5 тис. пудів. Корита використовувалися як тара для перевезення цих ніжних ягід на базари та ярмарки. Особливо динамічно розвивалося бондарство поблизу цукрових і винокурних заводів - великих споживачів різних емкостей. Так, лише цукрові заводи одного Сумського повіту щороку закупали у кустарів більше двох тисяч лагун і бочок [11.Оп.22.Спр.16.Арк.37].

В цілому по Харківській губернії в 1860 - 90-ті рр. найбільші масштаби розвитку бондарно-скіпкових промислів спостерігалися в Охтирському повіті, і перш за все у сл. Хухрі й Білці, в кожній з яких налічувалося до 100 бондарів. Наступним за кількістю бондарів був Лебединський повіт, де виділялися сл. Межиріч, с. Лосівка і Горяйствка. В Сумському повіті найбільш значний розвиток бондарного підприємництва відзначався у сл. Тимофіївка. В решті ж повітів цей вид деревообробних промислів був менш розвинений [10.Оп.62.Роз.2.Спр.353.Арк.83].

У перші півтора десятиліття XX ст. бондарне виробництво продовжувало бути поширеним по всій губернії, але найбільша концентрація бондарів спостерігалася вже у дещо інших повітах - Охтирському, Зміївському, Старобільському й Сумському. На 1914 р. воно особливо було розвинуте у сл. Котельва Охтирського повіту (29 бондарів), сл. Нова Водолага - Валківського (32 бондарі), сл. Велика Писарівка - Богодухівського (22 бондарі), сл. Межиріч - Лебединського (27 бондарів), Борівська волость - Старобільського (63 бондарі) і сл. Вільшани - Харківського (22 бондарі). Ці центри бондарної промисловості забезпечували не тільки місцевий, а й загальноросійський ринок. Чимала частина бондарних товарів через скупників, земські склади або самими кустарями вивозилася у доволі далекі регіони країни, але найчастіше в сусідні Полтавську і Катеринославську губернії, де даний вид промислів не розвивався у достатній мірі. Середній річний заробіток бондарів, як правило, був найвищим серед усіх деревообробних промислів [5.Оп.1.Спр.150.Арк.8,29].

Тенденція до поглиблення розподілу праці та появи нових вузьких виробництв істотно прояв-

лялася й у розвиткові селянського стельмаства. Воно складалося з великої кількості окремих промислів по виготовленню з деревини різноманітних транспортних засобів: возів, гарб, саней, міських екіпажів, а також коліс, полоззя, голоблей, дуг тощо. Ці важливі елементи гужового транспорту творили невід'ємну частину переважної більшості селянських господарств Харківської губернії і тому користувалися величезним постійним попитом на місцевому ринку. Зокрема, 54% господарств мали одного коня, 30% - по два, 10% - по три, 6% - по чотири та більше. Загальний розвиток стельмаства характеризувався стабільністю. Занепад промислів в одних місцевостях регіону звичайно компенсувався збільшенням виробництва в інших. Так, наприклад, деяке зниження чисельності промислових селян, зайнятих виготовленням возів, саней, коліс та ін. у період з 1904 по 1917 р. в Ізюмському, Зміївському, Вовчанському, Валківському, Богодухівському і Лебединському повітах відбувалося паралельно із зростанням виробництва в Сумському, Харківському й Охтирському повітах. Внаслідок цього протягом усього періоду, який розглядається в дисертації, загальна кількість сільських возоробів, санників, дужників, колісників та ін. лишалася майже незмінною і дорівнювала приблизно двом тисячам, що становило 2,5% загальноросійської чисельності кустарів цієї спеціалізації [16,с.258; 9,с.9].

Найбільшу групу (близько 60%) серед них склали колісники. Вони займалися виготовленням коліс трьох основних видів: для легких возів, для важких і для міських екіпажів. Причому чим ближче до 1917 р., тим впевненіше домінувало виробництво легких коліс з металевим ободом. Найбільшого розвитку в 60-80-ті роки XIX ст. колісний промисел набув у Валківському (с. Мануйлів Барак, сл. Коломак, Перекопська волость та ін.), Сумському (сл. Велика Чернеччина, Могриця), Охтирському (сл. Хухра, Котельва, Млинки, хут. Полог) та Ізюмському (сл. Ямпол, Гончарівка) повітах [10. Оп. 62. Спр. 353. Роз. 2. Арк. 83]. В кінці XIX - на початку XX ст. ця географія дещо змінилася. Перше місце посів Сумський (529 колісників) повіт, а потім йшли Охтирський (216 колісників), Зміївський (197 колісників) і Валківський (171 колісник) повіти. Серед основних центрів концентрації колісних промислів особливо відзначалася сл. Велика Чернеччина Сумського повіту (392 колісники) [9, с.9,10].

Розповсюдження по Харківській губернії возоробного промислу майже збіглося з колісним, але за своєю загальною чисельністю кустарі-возороби значно відставали від колісників. Основним губернським центром цього промис-

лу була вже згадувана сл. Велика Чернеччина (207 возоробів). Предметами окремих спеціалізованих селянських промислів були й усі інші істотні елементи гужового транспорту. Так, кустарі-дужники спеціалізувалися тільки на виробництві дуг, використовуючи як сировину особливу дужну лозу. Звичайний дужник виготовляв за зимові місяці до 500 дуг і продавав їх оптом тим кустарям, що спеціалізувалися тільки на обробці дуг (очистка, фарбування й лакування). Дужники були розсіяні окремими промисловими господарствами по всій губернії. Винятком була сл. Боромля Охтирського повіту, де цим промислом займалися 12 селянських сімей [10.Оп.52.Спр.353.Роз.2.Арк.84].

Товарне виробництво саней та полоззя до них теж, як правило, утворювало два різні спеціалізовані промисли. Традиційним центром санного промислу було с. Краснопілля і Доменьке Ізюмського повіту, а також сл. Велика Чернеччина і Могриця Сумського повіту [20.С.17-19]. Виділення виготовлення полоззя в окремий промисел зумовлювалося його значною технічною складністю й необхідністю в обладнанні сухопарні. Тому центрами цього виробництва постійно залишалися аж до 1917 р. м. Золочів і с.Уди Харківського повіту. Виключно на колісних станах спеціалізувалися промислові селяни в сл. Борівська, Марківка і Стрільцівка Старобільського повіту [20,с.17-19].

Селянські столярні промисли теж підрозділялися на кілька груп, близьких за технікою та технологією виробництва. Так, до меблевих промислів належало виготовлення великих меблів - буфетів, шаф, комодів; "крив'я" - диванів, крісел, різних стільців, столів; "білого товару" або "білля" - кухонних меблів, простих стільців, столів. До групи будівельно-столярних промислів відносилось виготовлення віконних рам, дверей, паркету тощо. Продукцією виробно-столярних промислів були скрині, шкатулки, тарні ящики, вулики, труни та ін. Загальна кількість сільських столярів усіх перелічених спеціалізацій постійно збільшувалася. Лише за період з 1904 по 1914 роки спостерігався їх чотирикратний приріст - з 1,4 тис. до 6 тис. Частка столярів серед промисловиків губернії досягала в цей час приблизно 8%, що наближалось до загальноросійського показника - 10% [9,с.20; 20,с.37].

Географія столярних промислів була досить широкою, але водночас вирізнялося декілька регіонів їх найбільшого розвитку. В 1860 - 80-ті рр. це були: сл. Нова Водолага, сл. Кручик Богодучівського, сл. Хухра, Білка, Котельва, Млинки й Тростянець, с. Смородина й Міщанка Охтирського, сл. Тимофіївка і Бітеці Сумського, сл. Андріївка і Черкаський Бишкін Зміївського, сл. Но-

во-Глухівка Куп'янського, сл. Савинці, Попівка, Дробишево, Гончарівка, Бородичанська, Гола Долина і Піски Ізюмського, сл. Біловодськ Старобільського повітів [10.Оп.52.Спр.353.Арк.82,83]. У 90-ті рр. XIX - перші півтора десятиліття XX ст. найбільшого розвитку всі різновиди столярних промислів набули в Харківському (1190 столярів), а також Охтирському, Валківському, Ізюмському і Сумському повітах [13.Оп.1. Спр.2506.Арк.4].

У підприємницьку форму за перші пореформені десятиліття перейшов і стародавній селянський промисел по плетінню різних виробів з лози - кошикарство. Його розвитку в губернії сприяв цілий ряд факторів: відносно нескладна технологія виробництва і завдяки цьому доступність для всіх категорій селянського населення, в тому числі жінок і дітей; можливістю займатися виробництвом узимку та в інший вільний від сільськогосподарських робіт час; достатньою кількістю місцевої дешевої сировини; містким ринком збуту; мінімальними витратами при початковій організації виробництва. Поряд з цими факторами розвитку лозоплетіння сприяла активна діяльність місцевих земств, наприклад, створення навчальної майстерні по летінню кошиків в сл. Боромля, господарчих товариств і окремих земських діячів, таких як В.Г. Колокольцев, С.Н. Литарев, М.М. Толстой, О.Д. Строгонова та ін. [13.Оп.1. Спр.1722.Арк.1; 19.-1901.-23сен.].

Кустарне лозоплетіння було традиційно сконцентровано переважно в трьох повітах - Куп'янському, Старобільському і Харківському [13.Оп.1.Спр.1722. Арк.1]. На початку XIX ст. тут нараховувалося відповідно 604, 299 і 654 лозівника з майже двох тисяч по всій губернії. Причому якщо в 1860 - 80-ті рр. першість у цьому промислі утримував Харківський повіт (с. Веселе та ін.) [10.Оп.2.Спр.353.Роз.2.Арк.81], то ближче до 1917 р. вже лідирував Куп'янський (в основному Куп'янська й Петропавлівська волості). Швидкі темпи розвитку лозоплетіння в цьому повіті зумовлювалися передусім наявністю тут значної кількості дешевої сировини - більше 10 тис. дес. піскозакріплювальних насаджень лози [6,с.345-350].

Матеріали, що розкривають еволюцію промислів по виготовленню з деревини різних знарядь праці, дозволяють поділити зайнятих в них селян на три великі групи. У першу з них на 1913 р. входило близько 1400 промислових селян, які спеціалізувались на землеробських знаряддях праці - ралах, сохах, боронах, котках, декотрих різновидах плугів, граблях, вилах, лопатах тощо. Хоча такі вироби відзначалися певною примітивністю й поступалися за своїми

функціональними можливостями перед суцільно-металевими знаряддями, однак, за свідченням губернської управи, вони продовжували широко використовуватися в незаможницьких господарствах. Найширшого розвитку цей вид деревообробних промислів набув у Куп'янському, Валківському, Зміївському, Ізюмському і Сумському повітах [8,с.274].

Другу групу складали селяни, зайняті у виробництві різноманітних дерев'яних верстатів, пресів та іншого обладнання, призначеного для переробки сільськогосподарської сировини. Вони поставлялися на невеликі сільські млини, крупорушки, олійниці, воскові та свічкові заводи. Особливим попитом на губернському ринку користувалися преси для вигнічування соняшникової олії - олійниці. Конструкцію таких пресів сільські промисловики постійно урізноманітнювали та вдосконалювали, що дозволяло їм успішно конкурувати з подібним фабрично-заводським виробництвом. Зручність в експлуатації та відносно низькі ціни забезпечували кустарним олійницям надійний збут, у тому числі й за межі губернії. Географія самого промислу також була досить широкою, але особливо вирізнялися Куп'янський, Валківський, Зміївський, Ізюмський, Сумський і Старобільський повіти [20,с.89-92].

До третьої групи входили кустарні виробники ткацьких верстатів, прядок, гребенів. Вони традиційно використовувалися майже в кожній селянській родині, тому цей промисел мав у губернії дуже широкий ринок збуту. Виробництво ткацьких верстатів в основному було зосереджено в Лебединському повіті (сл. Мартинівка та Ясенова). На кінець періоду, який вивчається, тут налічувалося 446 таких виробництв з 478 зареєстрованих по всій губернії. Виготовлення на продаж прядильних і чесальних гребенів було повсюдним, але основна частина з 716 сільських гребінників губернії на 1917 р. зосередилася в Сумському (с. Могриця) і Лебединському (сл. Мартинівка та Ясенова) повітах. На прядках спеціалізувалося промислове селянство сл. Мостки (Старобільський повіт), сл. Покровка (Куп'янський повіт) та сл. Малинівка (Зміївський повіт) [10.Оп.52.Спр.353.Роз.2.Арк.82].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна констатувати, що у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. кустарна обробка дерева належала до найбільш поширених видів господарської діяльності місцевого населення. На всіх етапах свого розвитку кустарна деревообробка віддзеркалювала конкретні історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, ступінь розвитку ринкових відносин, техніко-технологічні до-

сягнення та культурно-естетичні запити українського народу. Ці чинники формували національні, регіональні та локальні відмінності кустарних деревообробних промислів на Харківщині. Селянські деревообробні промисли мають у Харківській губернії багатвікову історію, проте найбільш масштабний їх розвиток припадає на другу половину XIX – початок XX ст. У цей період, завдяки наполегливій праці майстрів-деревообробників, основні технічні прийоми виготовлення з дерева будь-якого виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. Дедалі різноманітнішими ставали форми організації деревообробних промислів, які з традиційного домашнього заняття перетворилися на товарне виробництво. Селянські деревообробники Харківщині продемонстрували здатність вдало поєднувати традиційну техніку та організацію виробництва із численними новаціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будзан А.Ф. Різьба по дереву в західних областях України.- К.: Вид-во АН УРСР, 1960.- 106 с.
2. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв.- СПб.: Изд-во Вести, 1999.- 164 с.
3. ДАХО. Ф.304. - Харківська губернська земська управа.
4. ДАХО. Ф.237. - Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.
5. ДАХО. Ф.82. - Ізюмська повітова земська управа.
6. Лозовской В.В. Корзиноплетение и дужное производство в Харьковской, Курской, Рязанской и других губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. - СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1900 - Т.6.-С.345-350.
7. Маслов Н.П. Бондарный промысел харьковских крестьян в первые десятилетия XX века // История и археология Слободской Украины: Тез. док. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археолог. съезда. - Харків: Изд-во ХГУ, 1992.- С.53-54.
8. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. -Ч.1. -279с.
9. Помыслы и занятия земледельческого населения Харьковской губернии.- Х.: Тип. А.А.Либины, 1920.-95с.
10. РДІА. Ф.398. - Департамент землеробства.
11. РДВІА. Ф.1. - Канцелярія військового міністерства.

12. РДАЕ.Ф. 9470. - Рибников Олександр Олександрович.
13. РДА. Ф.395. - Відділ сільської економіки та сільськогосподарської статистики.
14. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI XX ст. / Станкевич М. - Львів, 2002.-450 с.
15. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. -СПб., Тип. В.Киршбаума, 1880. -Т.5. – С.54.
16. Филиппов Н. А. Кустарная промышленность России. Промыслы по обработке дерева /Филиппов Н. А. - СПб.: Тип. “Якорь”, 1913.-470с.
17. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов в Харьковской губернии. - Х.: Тип губ. правления, 1882. -Вып.1. -111с.
18. Талиев В. Введение в ботаническое исследование Харьковской губернии / Талиев В. - Х: Изд. Харьк. губ. земства, 1913.-134с.
19. Южно-русская сельскохозяйственная газета. -1901. -22 ноября.
20. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. -Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 98 с.